

Wujek, Tadeusz

Historyczne uwarunkowania powstania i rozwoju oświaty arabskiej

---

Rozprawy z Dziejów Oświaty 21, 235-259

1978

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

TADEUSZ WUJEK

HISTORYCZNE UWARUNKOWANIA POWSTANIA I ROZWOJU OŚWIATY ARABSKIEJ

1. ŚWIAT ARABSKI W OKRESIE PRZEDMUZULMAŃSKIM

Geneza powstania państw arabskich jest związana z Półwyspem Arabskim, który od niepamiętnych czasów, wyjąwszy żyzny skrawek południowej części półwyspu (Jemen), był ojczyzną koczowników i plemion pochodzenia semickiego. Arabowie bowiem etnicznie należą do grupy ludności semickiej. Z półwyspu tego w różnych czasach koczownicy przynosili się na północ, wschód i zachód do krajów pierwotnej cywilizacji: Egiptu, wybrzeży śródziemnomorskich i Mezopotamii. I tak Fenicjanie i Kanaanejczycy osiedlili się wzdłuż wybrzeży wschodnich Morza Śródziemnego, Aramejczycy w Syrii, inne plemiona semickie przystosowały się do życia osiadłego w Babilonii i Asyrii¹.

Dawne dzieje Arabów są mało znane. Dowiadujemy się o nich ze źródeł asyryjskich, greckich, rzymskich, arabskiej literatury przedmahometańskiej, ze zbiorów tzw. Hadith, czyli opowiadań i informacji o działalności proroka Mahometa, oraz arabskich dzieł genealogicznych.

Pierwsze państwa na Półwyspie Arabskim powstały w drugim i pierwszym tysiącleciu p.n.e. Najważniejsze z nich to: Saba (gdzie stworzono najwcześniejszą cywilizację na Półwyspie Arabskim), Main, Kataban i Hadramaut. Były to państwa o ustroju niewolniczym. Posiadały one dzięki zastosowaniu systemu irygacyjnego dobrze rozwinięte rolnictwo. Z uwagi na swe położenie geograficzne zajmowały czołowe miejsce w handlu międzynarodowym (dotyczy to zwłaszcza Saby). Państwa te dostarczały do krajów śródziemnomorskich pachnidła pochodzące z Arabii, natomiast z Indii i somalijskiego wybrzeża Afryki sprowadzały wonności, przyprawy korzenne oraz drogocenne kamienie. Ten stan rzeczy trwał do II wieku p.n.e., kiedy to dokonano odkrycia drogi morskiej z Egiptu do Indii. Wówczas tracą one swój monopol wymiany handlowej. Zaczyna upadać zwłaszcza handel sabejski, co powoduje masową emigrację mieszkańców Saby².

¹ Por. *Historia powszechna*, t. I, rozdz. XIX i XXIII, Warszawa 1964.

² Por. *Historia powszechna*, t. II, rozdz. X, Warszawa 1964.

Następstwem tych zjawisk są poważne zmiany polityczne, w których wyniku około 115 roku p.n.e. przestaje istnieć królestwo Sabejskie. W tym samym mniej więcej czasie rozpada się również państwo Kataban. Władzę nad południową Arabią przejmują Himaryci, mieszkańcy południowo-zachodniego krańca Arabii.

Od końca II wieku p.n.e., kiedy osłabione państwa hellenistyczne nie mogły już stawiać czynnego oporu, wzrasta napór koczowniczych plemion arabskich na rolnicze rejony Syrii i Mezopotamii. Arabowie podchodzą coraz bliżej ku granicom tych rejonów i zakładają niezależne królestwa, o ludności częściowo osiadłej, częściowo koczowniczej.

W północnej części Półwyspu Arabskiego powstało kilka państw, w których najstarszym i najbardziej znaczącym było królestwo Nabatejskie³. Twórcą tego państwa było arabskie plemię Nabatejczyków, które w VI wieku p.n.e. osiedliło się na terytorium obecnego królestwa Jordanii. W początkowym okresie Nabatejczycy nie stanowili zorganizowanego politycznie i militarnie organizmu. Z biegiem czasu utworzyli (w III wieku p.n.e.) silne i niezależne państwo ze stolicą w Petrze, która na długo pozostała wielkim ośrodkiem handlowym. Nabatejczycy zajmowali się rolnictwem, pasterstwem, handlem i przewodnictwem karawanami. W późniejszym okresie zaczęli przejawiać zainteresowania militarne i, po rozszerzeniu swoich posiadłości do wybrzeży Morza Czerwonego oraz delty Nilu, podbili znaczną część Palestyny i Syrii. W I wieku n.e., po umocnieniu się Rzymian w Syrii, królestwo Nabatejskie straciło swą niezależność, a w roku 106 n.e. zostało przyłączone do Imperium Rzymskiego jako prowincja Arabia. Z innych państw arabskich tego okresu historycznego należy wymienić: Palmyrę oraz państwa Ghassanidów i Lachmidów.

Królestwo Palmyry istniało bardzo krótko. Zostało zorganizowane przez Odenatusa w latach 260—262 i zlikwidowane przez cesarza rzymskiego Aureliusza w 273 roku.

W VI wieku n.e. Ghassanidzi, arabski szczep z Jemenu, utworzyli ustabilizowane i znaczące państwo na terytorium obecnej Jordanii i Syrii. Było ono jednak zależne od Bizancjum. Państwo to przetrwało do 636 roku, tj. do zdobycia Syrii przez Muzułmanów.

W okresie od III do początku VII wieku istniało na terenie dzisiejszego Iraku zależne od Persji państwo Lachmidów, które rywalizowało z królestwem Ghassanidów. W VI wieku rozpoczęły się między nimi walki, które trwały aż do końca ostatecznego rozpadu tych państw. Od 602 roku królestwo Lachmidów rządzone było nie tylko przez króla tego plemienia, ale także przez gubernatora wyznaczonego przez Persję. Taki stan rzeczy utrzymał się do czasu podboju tego kraju przez Muzułmanów. Na uwagę zasługuje także utworzone w VI wieku naszej ery w Arabii

³ Patrz Ph. K. Hitti, *Dzieje Arabów*, Warszawa 1969, rozdz. VI, s. 59.

Centralnej przez przybyły z południowej części Półwyspu Arabskiego arabski szczep Kinda królestwo kindyjskie. Znaczenie tego królestwa, mimo jego krótkotrwałości, polega na tym, że była to pierwsza próba zjednoczenia różnych arabskich szczepów w centralnej części Półwyspu Arabskiego w jednolite scentralizowane państwo⁴.

Z historii wyżej omówionych państw arabskich okresu przedislamskiego wyłania nam się obraz plemion arabskich jako niezwykle ekspansywnych, dążących do zawładnięcia urodzajnymi terenami, stwarzającymi coraz lepsze warunki bytowania i rozwoju kulturalnego.

Plemiona arabskie prezentują dwa odmienne style życia: osiadły i koczowniczy. Konsekwencją tego były różne formy życia gospodarczego, społecznego, kulturalnego w oazach i na pustyni. Przeważała jednak ludność koczownicza, a niewielkie oazy arabskie, rozrzucone na dużej przestrzeni, nie mogły stworzyć trwałej kultury. Plemiona koczownicze, zwłaszcza Beduini, posiadające stosunkowo niską własną kulturę techniczną, wykazywały jednak wybitną inteligencję, wielostronne uzdolnienia, wrażliwość i łatwość przyswajania sobie obcych zdobyczy kulturalnych.

Aktualny stan badań nad kulturą plemion arabskich z czasów przedmuzułmańskich nie pozwala jeszcze na jej wszechstronną i właściwą charakterystykę. Można jedynie stwierdzić, że położenie Arabii na szlaku lądowym łączącym Afrykę z Euroazją powodowało przenikanie różnorodnych wpływów kulturalnych z Egiptu, Mezopotamii, Krety, Grecji i Rzymu. Dlatego też źródeł kultury arabskiej należy szukać w dziejach kultury staroorientalnej, perskiej, hellenistycznej, starochrześcijańskiej i bizantyjskiej. Cała przeszłość kulturalna Azji Mniejszej i krajów Bliskiego Wschodu została wchłonięta przez arabskich zdobywców.

Jednym z pierwszych przejawów arabskiej kultury przedmuzułmańskiej jest staroarabska poezja, dzięki której rozwinęła się literatura arabska. Dominującą formą kompozycji poetyckiej była oda⁵. Poezja była bliska i zrozumiała dla każdego Araba, ponieważ odzwierciedlała otaczającą go przyrodę, życie jego plemienia itp. Poeta cieszył się wysoką pozycją w społeczeństwie. Był on piewcą, krytykiem i rzecznikiem swej społeczności. Starożytna poezja arabska jest poważnym źródłem naszej wiedzy o życiu Arabów w okresie przedmuzułmańskim. Poezja była, wraz z tradycją rodową, przekazywana ustnie z pokolenia na pokolenie. Skromnym przejawem arabskiej kultury była proza, obejmująca wieczorne opowieści, zwane samar, mowy wygłaszane z okazji zawierania sojuszków i pokoju, przysłowia, sentencje i zagadki. Należy podkreślić, że wiele elementów kultury arabskiej z okresu przedmuzułmańskiego zostało utrwalonych w sztuce islamu.

⁴ Patrz: *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 279 i 534.

⁵ Por. Hitti, *op. cit.*, s. 80.

2. MUZULMAŃSKI ŚWIAT ARABSKI

Proces konsolidacji i zjednoczenia plemion arabskich w scentralizowane państwo jest nierozzerwalnie związany z osobą Mahometa⁶, założyciela religii islamskiej⁷. Mahomet, jednocząc w imię religii różne plemiona arabskie, położył podwaliny pod powstanie arabskiego państwa teokratycznego⁸. Następcy Mahometa rozwinęli i umocnili to państwo, tworząc światowe imperium arabskie, sięgające od granic Indii i Chin na wschodzie, aż do Atlantyku i Hiszpanii na zachodzie. W IX wieku rozpoczyna się proces rozkładu imperium arabskiego, od którego odrywają się niektóre prowincje. Na przełomie X i XI wieku wschodnią część imperium opanowali Turcy seldżuccy. Najazdy Mongołów (w XIII wieku) zmniejszyły znaczenie świata arabskiego, a podboje tureckie (w XVI wieku) uzależniły kraje arabskie od Turków osmańskich. W XIX wieku rozpoczęła się ekspansja kolonialna mocarstw europejskich w świecie arabskim.

Istnienie imperium arabskiego przyczyniło się do powstania kultury islamskiej, która wyrosła w służbie religii Mahometa na różnych tradycjach wniesionych przez ludy podbite przez Arabów⁹. Dzięki swym podbojom Arabowie odziedziczyli stare kultury wyrosłe w czasach grecko-rzymskich, irańskich, faraonńskich i asyro-babilońskich. Pierwsze podboje Arabów wytworzyły poprzez syryjskie tłumaczenia dzieł pisarzy greckich ścisłe związki kultury arabskiej z literaturą grecką. Arabowie asymilowali i przetwarzali stare kultury podbitych ludów. W wyniku tego procesu ukształtowała się arabska kultura muzulmańska, posiadająca cechy kultury mieszanej. Składnikami wiodącymi tej kultury były język arabski i zasady islamu, nauczane w szkołach wszystkich krajów islamskich. Jej najświetniejszy rozwój przypada na okres od VIII do XIII stulecia. Wywarła ona olbrzymi wpływ na kulturę europejską, która stała wówczas na znacznie niższym poziomie.

W wyniku wewnętrznego załamywania się potęgi imperium arabskiego następuje powolny zmierzch znaczenia arabskiej kultury muzulmańskiej. Zasadniczy wpływ na upadek cywilizacji islamu miały podboje prowadzone przez ludy z krain stepowych, głównie Turków i Mongołów.

⁶ Muhammad ibn Abd Allah, znany powszechnie jako Mahomet, urodził się około 570 r. w Mekce i zmarł w 632 r. w Medynie. Był on twórcą i prorokiem islamu oraz założycielem państwa arabsko-muzulmańskiego.

⁷ Islam znaczy poddanie się Bogu. Jest to religia uznająca wiarę w jednego Boga. Opiera się ona na pięciu podstawowych elementach: wyznaniu wiary, modlitwie, jałmużnie, poście i pielgrzymce. Zasady islamu są wyłożone w Koranie, świętej księdze spisanej po śmierci Mahometa, zawierającej przepisy obrzędowości, obyczajowości i prawa.

⁸ Teokracja — rządy sprawowane w imieniu Boga.

⁹ H. G. Wells, *Historia świata*, Wydawnictwo „Kultura”, Warszawa s. 51.

Turcy w szóstym stuleciu przyszli z pustyni środkowej Azji¹⁰ i część z nich przedostała się do basenu rzek Oksus i Jaskartes. Tam właśnie Seldżukowie zostali nawróceni na islam pod koniec dziesiątego wieku. W jedenastym wieku Turcy zaczęli się przesuwac od rzeki Oksus do brzegów cieśnin Morza Śródziemnego i Czarnego (było to jedno z wydarzeń, które spowodowało pierwszą wojnę krzyżową). W 1055 roku Turcy seldżuccy wkroczyli do Bagdadu i przejęli nad kalifatem abbasydzkim „opiekę”, która trwała aż do 1194 roku. W trzynastym stuleciu wnuk Dżyngis-chana Hulaga zdobywa Bagdad (1258) i likwiduje kalifat abbasydzki. Ekspansję Mongołów ku Zachodowi zatrzymali dwukrotnie panujący nad Egiptem i Syrią Mamelucy. Po okresie panowania Mongołów we Wschodniej części świata arabskiego do władzy dochodzą Turcy osmańscy, którzy pojawili się w Anatolii w pierwszej połowie XIV wieku, zdobyli w XVI wieku Półwysep Arabski oraz Afrykę Północną. W wielu krajach podbitych Turcy pozostawili przy władzy dynastie lokalne, a w prowincjach peryferyjnych zwierzchność ich była nominalna. Podboje Turków i Mongołów doprowadziły w konsekwencji do upadku znaczenia kultury arabskiej. Cywilizacja islamu przetrwała jednak do naszych czasów, chociaż już nigdy nie odzyskała świetności i znaczenia z okresu istnienia imperium arabskiego. Jej dorobek, zwłaszcza w dziedzinie naukowej, jest istotną częścią skarbnicy wiedzy ogólnoswiatowej¹¹. Był to wkład ważki, bowiem Arabowie przyczynili się poważnie do rozwoju wiedzy, szczególnie w zakresie takich nauk, jak matematyka, astronomia i chemia. Wysoki poziom osiągnęła ich wiedza medyczna — sporządzanie leków i nauczanie sztuki leczenia. Arabowie przyczynili się także do poznania świata poprzez odkrycia i podróże geograficzne. Znaczenie kultury arabskiej polega nie tylko na tym, że dokonała ona postępu w różnych dziedzinach, wniosła do cywilizacji ogólnoswiatowej szereg cennych odkryć, ale również na tym, iż udostępniła światu kulturę antyczną, zwłaszcza grecką. Wkład kultury islamu do rozwoju cywilizacji światowej jest bardzo znaczny. Nie jest jednak łatwe określenie jego pełnej wartości, albowiem studia nad przeszłością i terażniejszością Arabów dostarczają ciągle nowych wzbogacających tę ocenę elementów.

Powstanie islamu wywarło również znaczny wpływ na rozwój oświaty. W okresie początkowym oświata nie była powszechna; była dostępna jedynie dla ludzi bardzo zamożnych i rodzin książęcych. Dzieci tych rodzin wysyłano na pustynię, która spełniała wówczas funkcję szkoły, gdzie nauczano czystego języka arabskiego i zaznajamiano z poezją. W zakres ówczesnego wykształcenia wchodziły znajomość czytania i pisania oraz posługiwania się łukiem. W procesie wychowywania młodej generacji kładziono duży nacisk na wyrabianie odwagi, wytrwałości, przestrzegania

¹⁰ Patrz *Historia powszechna*, t. II, s. 851.

¹¹ J. D. Bernal, *Nauka w dziejach*, Warszawa 1957, s. 203.

praw i dotrzymywania zobowiązań w stosunkach sąsiedzkich, wspaniałości i gościnności. Podstawowym miejscem edukacji był jednak dom rodzinny, w którym ojciec rozpoczynał nauczanie swego dziecka od wymawiania formuły religijnej „nie ma Boga, prócz Allacha”, a kończył nauczeniem modlitwy rytualnej, co przypadało w szóstym roku życia dziecka. Z biegiem czasu na dworach książęcych pojawiają się stali nauczyciele, a przy meczetach powstają szkoły religijne (kuttab), w których nauczanie oparte było na Koranie. Pierwszymi nauczycielami w tych elementarnych szkołach były osoby, które umiały czytać. Dzieci wstępowały do szkół elementarnych (kuttab) w szóstym lub siódmym roku życia. Program tych szkół oparty był na zapamiętywaniu Koranu, czytanie i pisanie było na drugim planie. Chrześcijańskie i żydowskie mniejszości miały swe własne szkoły, będące odpowiednikami szkół muzułmańskich, z porównywalnym akcentem na wychowanie religijne. Prestiż towarzyszący nauczaniu religii był odzwierciedlony w silnym nacisku, jakiemu był poddany nawet najbiedniejszy wieśniak czy mieszkaniec miast, by jego synowie zdobyli chociaż częściową formalną znajomość Koranu. Zaczęła się rozwijać praktyka i literatura pedagogiczna. W dziewiątym i dziesiątym stuleciu zostały opracowane i udostępnione: gramatyka języka arabskiego, encyklopedie oraz inne dzieła naukowe. Pierwszy podręcznik gramatyki arabskiej opracował w VIII wieku Pers Sibawajh. Podstawowym podręcznikiem i dziełem naukowym do zdobycia wykształcenia ogólnego pozostawał jednak w dalszym ciągu Koran. W okresie tym rozwija się również budownictwo szkół i bibliotek.

Później, mianowicie w XII wieku, program szkoły elementarnej uległ znacznemu poszerzeniu: obok nauki czytania i pisania dzieci obu płci uczyły się historii o prorokach, elementarnych zasad arytmetyki oraz zapoznawały się z poematami. Podstawową zasadą nauczania było pamięciowe przyswajanie wiedzy przez uczniów. W XIII stuleciu pojawiają się traktaty o wychowaniu. Pozycja społeczna nauczycieli wszystkich szczebli była wysoka. Z biegiem czasu nauczyciele szkół elementarnych tę wysoką pozycję utracili, ponieważ w społeczeństwie arabskim uznano, że każdy, kto umie czytać i pisać, może zostać takim nauczycielem. Zamożni rodzice angażowali do nauczania swych dzieci prywatnych nauczycieli, którzy realizowali taki sam program, jaki obowiązywał w szkole elementarnej, zwracając jednak większą uwagę na literaturę świecką i poezję. Czas trwania nauki zarówno w szkole elementarnej, jak i pod kierunkiem prywatnych nauczycieli nie był określony. Decyzja w tej sprawie należała do nauczyciela, wydającego opinię, który z jego uczniów może być uznany za absolwenta szkoły elementarnej lub nauczania prywatnego.

W ślad za rozwojem szkolnictwa elementarnego (kuttab) rozwija się także szkolnictwo wyższe, które osiągnęło znaczny wzrost ilościowy zwłaszcza w dziewiątym i dziesiątym stuleciu. Pierwsze szkoły wyższe, po-

dobnie jak szkoły podstawowe, powstały przy meczetach lub przy ich pomocy. Były one przeznaczone dla absolwentów szkół elementarnych i nauczania prywatnego. Pierwszy program tych szkół wyższych obejmował: Koran, tradycje, język arabski i nauki religijne związane z Koranem. W okresie późniejszym powstają także prywatne szkoły wyższe. Nauczyciele tych szkół prowadzili nauczanie we własnych domach w zakresie przedmiotów, które nie były dostępne w szkołach przy meczetach. I tak, w drugiej połowie ósmego stulecia nauczano przedmiotów wchodzących w tzw. helleńskie *quadrivium*, to jest arytmetyki, geometrii, muzyki i astronomii. W niektórych wyższych szkołach prywatnych nie wykładano tych przedmiotów, lecz przerabiano w sposób pogłębiony program obowiązujący w szkołach wyższych przy meczetach.

Następnym etapem rozwoju arabskiej oświaty było pojawienie się „domów mądrości”. W związku z nasileniem się w szóstym stuleciu za panowania Justyniana Wielkiego prześladowań uczonych pogańskich i heretyckich w Konstantynopolu wielu z nich przenosi się do Syrii, Mezopotamii i Persji. W siódmym stuleciu, kiedy islam rozprzestrzenił się na te kraje, zetknął się on bezpośrednio z nową i atrakcyjną dla muzułmanów klasyczną myślą helleńską. W wyniku tego kontaktu w dziewiątym stuleciu następuje duże zainteresowanie tłumaczeniem na język arabski greckich dzieł naukowych. Tłumaczono literaturę filozoficzną, medyczną, matematyczną i inną¹². Pierwszy „dom mądrości” został założony z inicjatywy kalifa al-Mamuna w Bagdadzie na początku dziewiątego stulecia. Było to głównie biuro tłumaczeń, posiadające bogatą bibliotekę manuskryptów i skupiające wielu znakomitych tłumaczy. Z ośrodkiem tym związane były również obserwatorium i szkoła astronomii. Instytucja ta, dzięki swemu księgozbiorowi i zatrudnionym przez siebie uczonym, przyciągała wszystkich zainteresowanych zdobywaniem wiedzy. W ten sposób stała się ona nowym typem wyższej uczelni: akademią średniego i wyższego wykształcenia. „Domy mądrości” były także prototypem wielu innych instytucji oświatowych i naukowych, zakładanych w dziewiątym stuleciu przez bogatych fundatorów.

Pod wpływem przekładów greckiej literatury medycznej, zaczęła się szybko rozwijać medycyna arabska, powstawały szpitale, przy czym większość z nich służyła także jako ośrodki studiów medycznych¹³.

Uważa się powszechnie, że za czasów kalifatu istniała elita wysoko wykształconych ludzi, natomiast niewiele jest danych o poziomie oświaty wśród szerokich mas ludności arabskiej. Arabska oświata dorosłych była w tym czasie w początkowym stadium swego rozwoju: Nie prowadzono

¹² A. C. Crombie, *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. I, Warszawa 1960, s. 53.

¹³ J. Bielański, *Arabowie niegdyś i w dobie obecnej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1959, t. III, nr 3, s. 161—184.

systematycznego kształcenia dorosłych, a funkcje oświaty dorosłych wypełniane były przez istniejące we wszystkich miastach meczety, które stanowiły ważne ośrodki rozpowszechniania wiedzy. Świątynia, będąc zarówno świeckim, jak i duchownym centrum dla ludzi, którym służyła, stanowiła nie tylko miejsce, gdzie odprawiano modlitwy, ale także gdzie wygłaszano publiczne przemówienia, organizowano wykłady i dyskusje. W wielu meczetach odbywały się (mniej lub bardziej regularnie) wykłady z Koranu, tradycji, literatury, poezji i przedmiotów prawnych. Wszyscy muzułmanie posiadali wolny wstęp na te wykłady i zebrania do swej świątyni. Meczet pozostał do XI wieku główną i powszechną szkołą islamu oraz ośrodkiem oświaty dorosłych, a dzięki darom i przekazom majątkowym stał się również zbiornicą książek. Wiele znajdujących się w świątyniach bibliotek osiągnęło znaczne rozmiary, a ich księgozbiory (w szczególności w zakresie literatury religijnej) reprezentowały najpełniejszą wiedzę swego czasu.

Inną formą oświaty w owych czasach (przeznaczoną dla ludzi wykształconych) były salony literackie. Te specyficzne ośrodki wiedzy literackiej i religijnej powstawały w prywatnych domach oraz w pałacach ówczesnych kalifów, którzy byli uczestnikami lub organizatorami spotkań dyskusyjnych o tematyce religijnej i literackiej.

Ważną funkcję oświatową spełniały także istniejące wówczas w większych miastach księgarnie. Większość z nich charakteryzowała się małymi rozmiarami oraz skromnym zaopatrzeniem. Istniały również księgarnie większe, służące jako miejsce spotkań studentów i miłośników książek.

3. KRAJE ARABSKIE POD PANOWANIEM TURECKIM

W jedenastym stuleciu Turcy seldżuccy, którzy rządili mezopotamską częścią świata islamskiego, założyli pierwsze z nowych szkół, które charakteryzują ostatni etap w rozwoju muzułmańskiego systemu oświatowego. Pierwszą szkołą nowego typu było założone w latach 1065—1067 w Bagdadzie seminarium teologiczne nazwane od imienia jego twórcy Nizama al-Mulka, Nizamija¹⁴. Nizamija uważana jest za pierwszą prawdziwą akademię islamu, która zaspokajała intelektualne i materialne potrzeby studentów¹⁵. Posiadała ona dwa wydziały: teologiczny oraz administracji państwowej, stanowiąc model dla późniejszego szkolnictwa wyższego. Należy podkreślić, że seldżuccy i inni niearabscy sułtanowie wydawali ogromne sumy na fundacje akademickie oraz na rozwój oświaty.

¹⁴ Nizam al-Mulka był wielkim wezyrem sułtanów seldżuckich Alp Arslana i Mali Ksaka.

¹⁵ Zob. Hitti, *op. cit.*, s. 342.

Zasadniczym motywem tej działalności była dążność ówczesnych władców do umocnienia swej pozycji wśród ludności arabskiej¹⁶.

Innym motywem była potrzeba zwalczania herezji szyickiej¹⁷, albowiem w wielu przypadkach „domy mądrości” stały się ośrodkami propagandy szyizmu. Odnosi się to szczególnie do Egiptu, gdzie wyższa szkoła w Kairze nauczała całego hellenistycznego *quadrivium*, filozofii i innych nauk. Uważano, że istniejący bliski związek między mistycyzmem szyizmu i metafizyką Greków (szczególnie neoplatonizmem) rodził pewną nieuchronność w przenoszeniu tendencji szyickich przez biura tłumaczy i spokrewnione z nimi szkoły¹⁸. Dlatego też jednym z motywów utworzenia Nizamiji i innych podobnych szkół było dążenie ortodoksyjnych sułtanów sunnickich do zwalczania rozprzestrzeniającej się herezji. Natomiast potrzeba kształcenia urzędników państwowych była wynikiem podbojów tureckich. W miarę podbijania nowych terytoriów Turcy, rozciągając swą władzę nad coraz rozleglejszym terytorium i nad coraz liczniejszą muzułmańską ludnością osiadłą, dochodzą do wniosku, że ich dotychczasowa armia szczepowa i oparta na niej organizacja państwa są niewystarczające do sprawowania władzy nad ludnością zajętych terytoriów. Jediną wiedzą jaką posiadali uprzednio urzędnicy państwowi i wojskowi, były wiadomości zdobyte drogą doświadczenia. Nowe potrzeby doprowadziły do stworzenia systemu kształcenia, który umożliwiłby przygotowanie kompetentnych urzędników administracyjnych.

Nizamija, oparta przez państwo, uważana jest za pierwszą lub jedną z pierwszych państwowych szkół wyższych. W niedługim czasie stała się szeroko znana i naśladowana. Swą wielką sławę uzyskała dzięki świetności fakultetów, internatowi i nieustającemu poparciu założyciela.

Program studiów w tej wyższej uczelni obejmował Koran, tradycje i poezję arabską. Były to nauki humanistyczne islamu, które zajmowały takie samo miejsce w programie studiów wyższych, jak klasyka w późniejszych uniwersytetach europejskich. W ślad za utworzeniem Nizamiji powstały podobne uczelnie w Iraku, które do XII wieku były głównymi

¹⁶ Zob. K. A. Totah, *The contributions of the Arabs to education*, Columbia University Press, 1926, s. 25.

¹⁷ Po śmierci Mahometa, który nie ustanowił swojego następcy, powstał spór o sukcesję, będący powodem rozłamu w islamie. W wyniku tego rozłamu ukształtowały się dwa główne kierunki religijne islamu: sunna i szyizm. Sunna jest to zbiór faktów i wydarzeń z życia Mahometa spisany w VIII—IX wieku, stanowiący uzupełnienie Koranu. Sunnici uznają sunnę jako źródło wiedzy religijnej równorzędne z Koranem oraz prawomocność następców Mahometa: kalifa Abu-Bakra, Omara, Osmana, kalifów omajjadzkich i abbasydzkich. Natomiast szyici uważali Alego, zięcia Mahometa, za prawowitego następcę proroka, a po nim według nich kalifem mógł być tylko członek rodu Mahometa, w zasadzie potomek jego córki Fatimy i zięcia Alego. Szyici odrzucali sunnę, uznając jedynie Koran i tradycje zachowane w rodzinie Alego.

¹⁸ B. Miller, *The palace school of Muhammad the Conqueror*, Harvard University Press, 1941, s. 12.

ośrodkami nauczania w świecie islamu. Miały one wpływ na program i organizację innych wyższych szkół istniejących w Egipcie, Hiszpanii, a później nawet w Indiach. W początkach XII wieku Nizamija została odnowiona i zreorganizowana. Przetrwała ona najazdy mongolskie i funkcjonowała aż do około 1800 roku¹⁹.

Z biegiem czasu program wyższych uczelni ulegał rozszerzeniu i ostatecznie obejmował: Koran, literaturę arabską, historię, matematykę, wiadomości o muzyce, prawoznawstwo. Wraz z dyplomem ukończenia takiej wyższej uczelni absolwent uzyskiwał tytuł doktora prawa i tradycji, który otwierał przed nim drogę do kariery sędziego, profesora, kaznodziei w meczecie lub muftiego²⁰ itp.

Do czasu dominacji Turków otomańskich arabski system szkolny składał się z trzech stopni: szkoły podstawowej, średniej i wyższej. Szkoły podstawowe były przyłączone do meczetów i wiele z nich było wspieranych daninami, zwykle, ale nie zawsze, państwowymi. Program szkół podstawowych obejmował Koran, naukę czytania i pisania, gramatykę, arytmetykę oraz podstawy literatury arabskiej. Program szkół średnich składał się z dziesięciu przedmiotów: gramatyki, składni, logiki, metafizyki, filologii, nauk tropikalnych, stylistyki, retoryki, geometrii i astronomii. Wyższe uczelnie lub uniwersytety nauczały całej grupy przedmiotów związanych z Koranem i tradycjami, tj. z prawem i teologią²¹.

Obowiązkowe nauczanie nie istniało, ale wydaje się, że możliwości uczenia się posiadało każde dziecko muzułmańskie, mieszkające w dużym mieście, utrzymującym meczet i szkołę podstawową. Nauczanie podstawowe dzięki wsparciu finansowemu państwa w większości przypadków było bezpłatne, a w niektórych szkołach uczniowie otrzymywali wyżywienie i zakwaterowanie. Podobnie studenci szkół wyższych i uniwersytetów byli także częściowo utrzymywani przez państwo. Absolwenci wyższych uczelni uzyskiwali uprawnienia do nauczania w szkołach podstawowych lub wykonywania niektórych funkcji duchownych. Studenci, którzy zamierzali poświęcić się karierze prawniczej, byli obowiązani do ukończenia kursu prawa opracowanego przez wyższe uczelnie. Kurs ten umożliwiał im zdobycie dalszej wiedzy z zakresu Koranu, przekładów Koranu, tradycji i jej interpretacji oraz naukę prawa, które było włączone do islamu od czasów Mahometa²². Student, który ukończył wyższy kurs prawa był egzaminowany przez muftiego osobiście, a jeśli zdał egzamin, mógł zostać profesorem w jednej ze szkół wyższych. W przypadku gdy chciał zostać muftim, musiał studiować dalej i poddawać się kolejnym

¹⁹ Miller, *op. cit.*, s. 19.

²⁰ Znanca prawa i teologii muzułmańskiej upoważniony do oficjalnego wydawania orzeczeń w sprawach religijnych i prawniczych.

²¹ Zob. A. H. Lybyer, *The government of the Ottoman Empire in the time of Sulejman the Magnificent*, Harvard University Press, 1913.

²² T. W. Arnold, *The Caliphate*, Clarendon Press, 1924, s. 25.

egzaminom. Absolwenci prawa mogli więc zostać sędziami lub członkami grupy „ludzi uczonych w prawie”, tzn. muftich. W każdym mieście głównemu sędziemu był przydzielony mufti, który był obowiązany udzielać wyjaśnień w sprawach wątpliwych, wymagających teoretycznej wiedzy prawniczej. Do jego obowiązków należało także udzielanie odpowiedzi na wątpliwości sędziego odnośnie do wykładni stosowanego prawa. Muftowie, jak i profesorowie cieszyli się wielkim prestiżem i poważaniem. Ich dochody były wysokie.

Pod panowaniem Turków otomańskich szkoły podstawowe, średnie i wyższe nie kształciły w zasadzie pracowników administracji państwowej, oprócz znawców prawa muzułmańskiego — muftich. Pozostałych urzędników państwowych szkolono w specjalnej instytucji oświatowej, określanej mianem osmańskiej szkoły pałacowej lub pałacowej szkoły niewolników, którą z uwagi na jej unikalny charakter omówimy szczegółowiej.

Powstanie tej szkoły jest związane z działalnością sultana Mehmeda II, który bardzo popierał rozwój oświaty²³. Za jego panowania stało się modne wśród warstw rządzących i wyższych klas społecznych zainteresowanie nauką i literaturą. Z inicjatywy i przy aktywnym udziale tego władcy został opracowany obejmujący dziesięć przedmiotów program studiów dla uczelni islamskich. Przypuszcza się, aczkolwiek nie jest to pewne, że szereg rozwiązań dla pałacowej szkoły niewolników dostarczył sultanowi Mehmedowi II Uniwersytet Konstantynopolski po swej reorganizacji w 1045 roku. Pewne jest natomiast, że wielki wpływ na system szkolenia urzędników wywarły Nizamija i inne szkoły muzułmańskie.

Osmańska szkoła pałacowa została założona wkrótce po zdobyciu Konstantynopola (1453 r.). Bezpośrednią przyczyną powstania tej szkoły było pilne zapotrzebowanie na odpowiednio przygotowanych urzędników i żołnierzy, którzy kierowaliby administracją i armią nowego rozległego imperium. Kandydatów do tej szkoły rekrutowano spośród dzieci, głównie z chrześcijańskich rodzin narodów podbitych, zamieszkujących Półwysep Bałkański²⁴. Dzieci te (w wieku 12—14 lat) były przywożone do Konstantynopola, gdzie poddawano je specjalnym testom-egzaminom, mającym na celu zbadanie poziomu inteligencji i sprawności fizycznej. Kandydaci, którzy osiągnęli pozytywne wyniki na egzaminach, byli kierowani do osmańskiej szkoły pałacowej. W trakcie studiów uczniowie byli całkowicie oderwani od swych rodzin, tak że większość z nich traciła więź z domem rodzinnym, a często nawet traciła świadomość swego pochodzenia. W początkowym okresie studiów byli oni ponadto izolowani jeden od drugiego. Żyli w celibacie i nosili specjalne mundury. Dzień nauki był szczegółowo zaplanowany, z wyznaczeniem zadań na każdą godzinę. Szko-

²³ Miller, *op. cit.*, s. 30.

²⁴ Podstawy prawne poboru młodzieży ludów podbitych ustanowił sultan Murad I w latach 1360—1368.

ła ta pod wieloma względami bardzo przypominała europejskie klasztory z okresu średniowiecza. Charakter kształcenia był jednak całkowicie świecki i miał na celu przygotowanie administratorów i żołnierzy. W szczytowym okresie systemu osmańskiego, za Sulejmana I w połowie XVI wieku, istniało już w ramach dużego seraju (pałacu sułtańskiego) 9 szkół. Pięć z nich to szkoły przygotowawcze, a cztery to szkoły zawodowe wyższego stopnia nauczania. Każda szkoła była oddzielną i niezależną jednostką, ale wszystkie dziewięć pozostawały w bliskim związku z sobą, tak że system tych szkół stanowił jedną całość. Program nauki był tak skonstruowany, że umożliwiał przejście z jednej szkoły do drugiej i obejmowanie oficjalnych stanowisk zarówno cywilnych, jak i wojskowych. Kurs nauczania w szkołach przygotowawczych trwał od sześciu do ośmiu lat, a w wyższych od ośmiu do sześciu w zależności od zdolności i pracowitości studenta. W przypadku, gdy student w trakcie jednego z okresowych egzaminów wykazywał się znajomością programu danego roku studiów, był on automatycznie promowany na następny rok nauki. Jedynym więc wskaźnikiem tempa studiów oraz promocji z jednego roku na drugi były możliwości intelektualne studenta. System ten był skuteczny tak długo, dopóki był w pełni respektowany, tzn. gdy przyjmowani byli tylko rzeczywiście najlepsi kandydaci, którzy szybko opanowywali program studiów, osiągając wysoki poziom wykształcenia. Pełny program szkoły pałacowej kończyło jedynie około 12—25% przyjętych studentów. Pozostali byli eliminowani przez częste testy i egzaminy. Odpadający zajmowali niższe stanowiska w hierarchii urzędniczej i wojskowej lub pozostawali w pałacu sułtańskim, by wykonywać różne obowiązki.

Wykładowcami szkoły pałacowej byli nieliczni, ale wybitni, naukowcy, poeci i muzycy. Lekcje w klasach odbywały się codziennie, a ponadto okresowo organizowane były wykłady dla wszystkich studentów. Celem szkoły było wykształcenie ludzi zdolnych, posiadających silny charakter, którzy mogliby piastować stanowiska polityczne oraz wojskowe, a jednocześnie byli lojalnymi muzułmanami i posiadali dużą ogładę towarzyską, a także znajomość etykiety. (Przymioty te oraz rygorystyczny charakter kształcenia przypominają szkolenie japońskich samurajów).

Dla osiągnięcia tego celu wszyscy studenci studiowali sztuki wyzwolone, ćwiczenia fizyczne, sztukę wojenną i szkolenie zawodowe oraz byli przygotowywani w zakresie ceremonii islamu i tureckiej etykiety. Ilość czasu przeznaczona na poszczególne przedmioty była mniej więcej taka sama. Program sztuk wyzwolonych obejmował naukę języków: tureckiego, arabskiego i perskiego, oraz literaturę turecką i perską, Koran z komentarzami i objaśnieniami, teologię, prawoznawstwo, historię Turcji, matematykę i muzykę. Program nauk wyzwolonych realizowany był przez cały okres studiów. Podobnie prowadzono ćwiczenia fizyczne i manualne, które były częścią codziennego toku zajęć. Nauka języków roz-

poczynała się na pierwszym roku szkoły przygotowawczej. Studia nad pozostałymi przedmiotami w zależności od stopnia ich trudności studenci podejmowali wówczas, gdy byli już do nich przygotowani.

Wyższy kurs ćwiczeń fizycznych zawierał: podnoszenie ciężarów, zapasy, łucznictwo, fechtunek, jazdę konną oraz grę opierającą się na drewnianej piłce na sznurku. Studentów poddawano okresowym egzaminom; jeśli w trakcie tych egzaminów wykazywali oni większe zdolności dla jednego z rodzajów szkolenia lub gdy deklarowali swe preferencje czy skłonności dla określonego kierunku studiów, to natychmiast byli przenoszeni na odpowiadający ich predyspozycjom czy życzeniom kierunek. Studenci posiadający inklinacje i zdolności do rzemiosła wojennego zaszerzegowani byli do janczarów²⁵. Mimo że studia były ciężkie i trudne, a warunki pobytu w szkole ascetyczne, studenci godzili się z tym stanem rzeczy, dzięki atrakcyjnym bodźcom materialnym. Byli oni opłacani, żywieni, ubierani, zakwaterowani od pierwszego dnia naboru. Za jakiegokolwiek naruszenie obowiązujących zasad lub nieprzestrzeganie dyscypliny stosowano również ciężkie kary. Należy jednak podkreślić, że cały system wychowawczy opierał się bardziej na nagrodach niż na karach. Istniał starannie opracowany system nagród, zarówno pieniężnych, jak i polegających na określonych przywilejach. Student mógł awansować tak szybko, jak pozwalały na to jego zdolności, i jednocześnie był zachęcany przez umożliwienie mu wyboru kierunku i przedmiotu studiów w ramach wyznaczonych granic, do których najbardziej się nadawał i w których mógł się wyróżnić.

Niezależnie od tego student wiedział o apanażach, które go oczekują po pomyślnym zakończeniu studiów. System ten był skuteczny, gdyż studenci pracowali bez przerwy, przeznaczając większość czasu wolnego na naukę lub ćwiczenia fizyczne czy zręcznościowe.

Zakończenie studiów odbywało się bardzo uroczyście, z odpowiednim ceremoniałem nadania stopni. Absolwent szkoły był pewien: stałego zatrudnienia z wysoką pensją, zwolnienia od wszystkich podatków, możliwości awansowania tak szybko, jak był w stanie to uczynić, i osiągnięcia najwyższych stanowisk w kraju, z wyjątkiem stanowiska sułtana. Podobnie jak szlachta europejska korzystał z szeregu przywilejów.

Od XVI wieku nie podlegał jurysdykcji zwykłych sądów, lecz sądów złożonych z wyższych urzędników, posiadających ten sam status, co on. Mógł założyć własną rodzinę, gromadzić mienie, tworzyć własne gospodarstwo niewolnicze, opierając je na modelu sułtańskim.

Reasumując rozważania na temat osmańskiej szkoły pałacowej należy

²⁵ Janczarowie — po turecku *jeni czeri* — oznacza nowe wojsko, które zostało utworzone około 1330 r. Początkowo do korpusu janczarów rekrutowano spośród młodych chrześcijańskich brańców, zmuszonych do przejścia na islam, następnie zaś poddanych sułtana pochodzenia nietureckiego, a od XVI w. do likwidacji w 1826 r. również rodowitych Turków.

stwierdzić, że dziś wiemy jeszcze niewiele o jej systemie nauczania. Nie wiemy, jakimi podręcznikami posługiwano się w niej, jaki był czas trwania poszczególnych kursów, jakie stosowano metody nauczania i uczenia się. Nieznajomość ta wynika w dużej mierze z faktu, że wszystko, to, co działo się za trzecią bramą pałacu sułtana, było otoczone głęboką tajemnicą, przy czym studenci byli obowiązani do utrzymania w tajemnicy programu studiów i działalności szkoły. Świat zewnętrzny mógł obserwować jedynie wspaniałe efekty tego systemu szkolenia, którymi był zaskoczony, nie wiedząc, jak je osiągnięto. Wydaje się jednak pewne, że metody nauczania w osmańskiej szkole pałacowej były podobne do metod stosowanych w innych szkołach muzułmańskich i wyższych uczelniach, gdyż duża część kadry wykładowców należała do grupy „ludzi uczonych w prawie”, tzn. muftich — absolwentów tych szkół. W związku z tym znaczny nacisk kładziony był na pamięciową naukę Koranu i tradycji, możliwe jest także, że metodę tę stosowano również w nauczaniu literatury perskiej i tureckiej.

Należy podkreślić, że system rekrutacji i szkolenia dostojników państwowych, oparty na lekceważeniu fundamentalnych skłonności natury ludzkiej, nie był w stanie, pomimo swej rygorystyczności, surowości i nieelastyczności, wyeliminować naturalnych dążeń człowieka. Pierwszym z nich było prawo do dziedziczenia przywilejów, ojcowie chcieli bowiem zabezpieczyć dla swych synów wszystkie te przywileje, które sami posiadali. Pod koniec panowania Sulejmana zostało przyjętych w poczet korpusu janczarskiego kilku synów janczarów. W 1568 roku sułtan Sulejman II usankcjonował formalnie ten przywilej dla janczarów²⁶. Wystarczył okres jednej generacji, by większość janczarów składała się z synów janczarskich.

Pod koniec XVI wieku wstęp do osmańskich szkół pałacowych oraz do korpusu janczarów został rozciągnięty na muzułmanów urodzonych w stanie wolnym. W XVII wieku, mimo że szkoły pałacowe nadal funkcjonowały, a wielu niewolników było zatrudnionych w urzędach państwowych, rozpada się niewolniczy system rządzenia. Naruszona została sama istota przygotowywania kadr i promocji funkcjonariuszy. Coraz częściej nie stosowano zasady selekcji kandydatów w zależności od ich zdolności, lecz zaczęto prowadzić nabór młodzieży ze względu na przywileje posiadane przez ojców. Podejście nauczycieli do tej drugiej grupy uczniów było także inne. Nie mogli oni tak rygorystycznie traktować synów z janczarskich rodzin, jak pozostałych studentów. Z drugiej jednak strony studenci nie pochodzący z rodzin janczarskich nie byli pewni, czy awanse i nagrody będą rozdzielane zgodnie z rzeczywistymi zasługami. Janczarowie oraz szkoły pałacowe zostały ostatecznie zlikwidowane przez sułtana Mahmuda II w 1826 roku.

²⁶ Miller, *op. cit.*, s. 171.

W Hiszpanii muzułmańskie szkolnictwo podstawowe było w zasadzie takie samo, jak w innych krajach islamskich, z tą różnicą, iż było ono głównie prywatne, a nie państwowe. Pozycja nauczyciela szkoły powszechnej była także odmienna, znacznie wyższa niż w innych krajach muzułmańskich. Hiszpańskie szkolnictwo podstawowe owych czasów wyróżniało się również tym, że obejmowało ono swym zasięgiem duży procent dziewcząt.

Podstawowy program szkół średnich i wyższych był taki sam lub prawie taki sam, jak w innych krajach. Miasta takie, jak Kordoba, Malaga, Sewilla, Granada, posiadały wyższe szkoły akademickie. Choć podstawowy program muzułmańskich uniwersytetów hiszpańskich nie odbiegał w zasadzie od programów stosowanych w innych krajach muzułmańskich, to jednak np. uniwersytety w Granadzie i Kordobie posiadały wydziały: botaniki, astronomii, matematyki, filozofii, medycyny i chemii. Największe osiągnięcia uzyskały muzułmańskie uniwersytety Hiszpanii w botanice, astronomii, matematyce i filozofii, wnosząc w tych dziedzinach ważki wkład do nauki zachodniej Europy.

Zasługującą na uwagę cechą życia akademickiego w Hiszpanii były otwarte dla wszystkich studentów i publiczności okazyjne spotkania, podczas których członkowie danego wydziału recytowali własne wiersze lub wygłaszali przemówienia na tematy, w których byli najbardziej kompetentni. Działalność uniwersytetów hiszpańskich w zakresie rozwijania nauki, przyczyniająca się do pomnażania osiągnięć Zachodu w tej dziedzinie, została zahamowana na początku XV wieku.

Wyższe uczelnie arabskie wywarły określony wpływ na rozwój pierwszych chrześcijańskich uniwersytetów w Europie²⁷. Charakterystyczną cechą omawianego okresu było to, że od początku do końca niezmienną podstawą całego systemu kształcenia pozostawał Koran i tradycje. Arabowie przejęli filozofię i naukę Greków, wykształcili dużą liczbę wybitnych filozofów, historyków i innych naukowców, wnieśli duży wkład w rozwój medycyny, matematyki i innych przedmiotów, stworzyli stojącą na wysokim poziomie kulturę. Jednakże po ustaleniu za czasów Osmana²⁸ programu studiów uniwersyteckich w zakresie dziesięciu przedmiotów i wypracowaniu metod nauczania przez następne wieki nie zezwalano na żadne zmiany. Kształcenie stało się stereotypowe i cały system szkolnictwa zamiast się rozwijać raczej się cofał.

Nie sprzyjało dalszemu rozwojowi szkół i nauczania również panowanie tureckie, bowiem językiem warstwy rządzącej i administracyjnej był język turecki. Ten stan rzeczy trwał do XVIII wieku.

Pod koniec osiemnastego stulecia powstaje na terenie Libanu wiele

²⁷ E. Kurdybacha, *Historia wychowania*, t. I, Warszawa 1967, s. 224.

²⁸ Sułtan turecki od 1299 r. — założyciel dynastii osmańskiej. Żył na przełomie trzynastego i czternastego stulecia.

szkół wyznaniowych. Najsłynniejszą i najważniejszą z nich była szkoła założona w „Ain Warkah” w 1789 roku. W szkole tej nauczano czterech języków (arabskiego, syryjskiego²⁹, łaciny i włoskiego) i prowadzono ją zgodnie z programem szkół podstawowych i średnich w Europie. Wykładano w niej filozofię, teologię i prawo cywilne. Ta słynna instytucja oświatowa nazywana była matką narodowych szkół Libanu, a jej mury opuściło wielu wybitnych uczonych libańskich. Przyczyniła się ona również do powstania innych szkół.

U progu dziewiętnastego stulecia rozpoczyna się ruch odrodzeniowy świata arabskiego, który jest poniekąd związany z egipską kampanią Napoleona w latach 1798—1799. Kampania ta z jednej strony osłabiła panowanie zależnych od Turcji Mameluków³⁰, a z drugiej umożliwiła bezpośredni kontakt świata arabskiego z kulturą europejską. Kontakty świata arabskiego z Europą wzmożyły się w szczególności, gdy rządy w Egipcie objął Muhammad Ali³¹, który w 1811 roku położył kres panowaniu Mameluków. Władca ten poczynił szereg kroków w kierunku modernizacji życia w Egipcie. Zapoczątkował rozwój egipskiej inteligencji urzędniczej i wojskowej. Sprowadzał uczonych z Europy (doradców brytyjskich, francuskich i włoskich), którzy przywozili ze sobą nowe idee oświatowe. Wysyłał studentów do Europy, aby zapewnić im wykształcenie zachodnie, sprowadzał dzieła naukowe i kazał je tłumaczyć na język arabski. W tym celu Muhammad Ali zorganizował w Kairze na wzór istniejących w dziewiątym stuleciu w Bagdadzie biur wielkie „biuro tłumaczeń”.

Założony w Kairze w 1822 roku słynny dom wydawniczy Bulag Press wydał drukiem do roku 1850 przeszło 300 książek w językach arabskim, tureckim i perskim. Wydano liczne gramatyki i słowniki arabskie. Nadało to Kairovi renomę centrum literackiego i przyciągało wiele wybitnych umysłów ze wszystkich stron świata arabskiego. Dzięki powstaniu tej drukarni został znacznie przyspieszony proces odrodzenia arabskiego. Książki wydawane były w coraz większych nakładach, a w głównych miastach zaczęły się ukazywać gazety³².

Zasługą Muhammada Alego jest również zorganizowanie nowoczesnego szkolnictwa podstawowego. Powstało ono w 1832 roku. Uczniowie

²⁹ Język syryjski był dialektem języka aramejskiego.

³⁰ Mamelucy — dynastia władców wywodzących się z gwardii przybocznej sułtanów Egiptu, utworzona z niewolników pochodzenia głównie tureckiego, ale także mongolskiego i czerkieskiego. W 1250 r. obalili sułtana, osadzając na tronie swego przywódcę. Dynastia Mameluków utrzymywała niezależność Egiptu do 1517 r., potem podlegała Turcji. W 1811 r. zostali zlikwidowani przez Muhammada Alego.

³¹ Muhammad Ali (1769—1849) został w 1805 r. paszą Egiptu, następnie stał się założycielem dynastii egipskiej, która przetrwała aż do 1952 r.

³² T. F. Carter, *The invention of printing in China and its spread Westward*, Columbia University Press, 1931, s. 112.

w wieku od 7 do 12 lat uczęszczali do szkół podstawowych, w których uczyli się przez trzy lata podstaw czytania i pisania, zasad gramatyki tureckiej lub perskiej. W programach tych szkół zawarte były również elementy oświaty i kultury zachodniej. Początkowo nauczanie było bezpłatne i w tym okresie internat był obowiązkowy. Było to podyktowane głównie troską o zabezpieczenie odpowiednich rezerw dla wojska. Ze względu na zależność tych szkół od Departamentu Rekrutacji Wojskowej kształcenie w nich wyróżniało się przede wszystkim aspektem militarnym, odzwierciedlonym najbardziej w dyscyplinie szkolnej. Zależność ta trwała aż do momentu utworzenia Divan des Madariss — prototypu obecnego Ministerstwa Oświaty w 1837 roku. Mimo palącego zapotrzebowania administracji państwowej na kadry urzędnicze liczba tych szkół była niewielka i wynosiła najpierw trzy a potem pięć. W 1839 roku osiągnęła liczbę pięćdziesięciu. Szkoły te były zakładane na całym terytorium kraju, w tym trzy w Kairze, jedna w Aleksandrii i jedna w Assiout. Wywierały one znaczny wpływ na przemiany, jakie dokonywały się w społeczności Kairu i Aleksandrii.

Liczba uczniów, którzy ukończyli szkoły państwowe w okresie rządów Muhammada Alego, oceniana jest na dziesięć do dwunastu tysięcy. Wpływ działalności Muhammada Alego nie ograniczał się tylko do Egiptu, lecz pośrednio rozciągał się także na Syrię i Liban. Kraje te zostały zdobyte przez syna Muhammada Alego, Ibrahima Paszę, i pozostawały pod jego rządami przez niemal dziesięć lat. W okresie swego panowania w Syrii i Libanie (1831—1840) Ibrahim Pasza, za przykładem swego ojca, popierał rozwój oświaty, mając na celu wykorzystanie jej dla spraw wojskowych i technicznych. W głównych miastach otwarte zostały rządowe szkoły podstawowe i średnie dla muzułmanów. Ibrahim, dbając o chrześcijańską większość w Libanie, popierał zakładanie zagranicznych misji, które zaczęły przybywać do tego kraju jeszcze przed okresem jego rządów. W 1820 roku przybyli do Bejrutu amerykańscy misjonarze prezbiteriańscy, którzy podjęli intensywną działalność oświatową. Zorganizowali oni w krótkim czasie szkolnictwo, w tym utworzyli szkoły dla dziewcząt, a w 1834 roku założyli w Bejrucie drukarnię, która spełniała ważną funkcję w upowszechnianiu oświaty i kultury na ówczesnym terytorium Syrii. Drukarnia ta między innymi zaopatrywała zakład kształcenia nauczycieli. W roku 1860 były już 33 szkoły z tysiącem uczniów. W sześć lat później misjonarze założyli Syryjskie Kolegium Protestanckie w Bejrucie. Stanowiło ono załóżek późniejszego Uniwersytetu Amerykańskiego i odegrało bardzo ważną rolę w kształceniu młodzieży (zarówno muzułmańskiej, jak i chrześcijańskiej) ze wszystkich zakątków świata arabskiego. Działalność oświatowa protestantów amerykańskich pobudziła energię zakonników katolickich.

Jakkolwiek ojcowie Jezuci przybyli do Syrii i Libanu w celu prowadzenia nauki w gminach maronickich i katolickich już w siedemna-

stym wieku, to jednak ich działalność nie stanowiła istotnego czynnika determinującego rozwój oświaty w świecie arabskim.

Ożywioną działalność oświatową podjęli dopiero przybywający do Syrii po 1831 roku i osiedlający się w tym kraju coraz liczniejsi jezuici francuscy. W wyniku ich działań powstały nowe szkoły w Bejrucie, Damaszku, Aleppo i wielu innych miejscowościach. W 1853 roku jezuici przystępują do wydawania podręczników, książek naukowych, tekstów szkolnych oraz materiałów pomocniczych do nauczania. W odróżnieniu od misjonarzy amerykańskich wydają oni powyższe materiały w języku francuskim lub łacińskim. Należy zaznaczyć, że ruch chrześcijański nie wykorzystał w pełni swoich możliwości w dziedzinie wydawniczej na Bliskim Wschodzie. Dysponował on bowiem już na początku XVIII wieku dwiema drukarniami w klasztorach znajdujących się na terytorium Libanu, a ponadto równolegle założono pierwszą drukarnię w Istambule³³. Wszystkie te drukarnie posiadały jednakże niewielki wpływ na rozwój ogólnej kultury tego regionu. Dopiero konkurencja protestantów amerykańskich zaktywizowała misjonarzy katolickich, którzy wykorzystując wszelkie znajdujące się w ich dyspozycji środki rozwijają działalność oświatową z dużym rozmachem.

W 1875 roku jezuici francuscy założyli kolegium jezuickie w Bejrucie, które w 1881 roku przekształcili na Uniwersytet Świętego Józefa. Założenie tego uniwersytetu było wydarzeniem o wielkim znaczeniu, gdyż tu wykształciło się wielu wybitnych działaczy syryjskiego i libańskiego życia politycznego i kulturalnego. Gdy staraniem misjonarzy amerykańskich powstało w 1847 roku Towarzystwo Kulturalno-Naukowe, mające na celu wzbudzenie zainteresowania nauką i spowodowanie literackiego odrodzenia języka arabskiego, jezuici nie chcąc pozostać w tyle zorganizowali w trzy lata później Towarzystwo Orientalne. Ze względu na uczestnictwo misjonarzy w obu tych stowarzyszeniach Arabowie muzułmańscy odmawiali przystępowania do nich. Jednak po wyeliminowaniu wpływów obcych, w roku 1857 powstało Syryjskie Towarzystwo Naukowe. Jego członkami byli zarówno muzułmanie, jak i chrześcijanie wszystkich sekt. Wszyscy oni szczylic się tym, że są Arabami.

Po wycofaniu się Ibrahima Paszy z Libanu i Syrii oraz po przywróceniu rządów otomańskich tak Bejrut, jak i Damaszek stały się ważnymi ośrodkami kulturalnymi, promieniującymi na cały świat arabski. Zapoczątkowane przez Muhammada Alego i Ibrahima Paszę upowszechnienie oświaty zostało początkowo przyhamowane w okresie panowania ich pierwszych następców: Abbasa I i Salla Paszy, kiedy to szkolnictwo zaczęło z roku na rok podupadać. Wyjątek stanowiły szkoły założone

³³ G. E. Kirk, *A short history of the Middle East from the rise of Islam to Modern Times*, Methuen 1955, s. 102.

z inicjatywy obcych (mniejszościowych) społeczności, które funkcjonowały w oparciu o odrębne przepisy, zezwalające na ich całkowite wyłączenie spod kurateli państwa.

Natomiast za panowania Kedywa Ismaila (1863—1879) sprzyjającego wszelkim inicjatywom kulturalnym, rozpoczyna się w Egipcie ponowny renesans oświaty. Szkolnictwo ulega całkowitemu przekształceniu. Nie ogranicza się już ono do przygotowywania kadry urzędniczej, lecz zaczyna stawać się również ośrodkiem oświaty narodowej. Czas trwania nauki został w 1863 roku przedłużony z trzech do czterech lat. W 1865 roku zostaje założone kolegium amerykańskie w Asjut. Powstają pierwsze szkoły żeńskie, funkcjonujące od 1873 roku w oparciu o odrębne programy. Począwszy od 1895 roku w szkole podstawowej dla dziewcząt „Abbas” zaczęto stosować programy obowiązujące w szkole dla chłopców. W 1900 roku pierwsze kandydatki przystąpiły do egzaminu końcowego. Zgodnie z przepisami ustawy z 1891 roku przyjęcie do szkół podstawowych uzależnione było od złożenia przez dzieci w wieku lat 7 obowiązkowego egzaminu wstępnego. Przejście do klasy następnej warunkowane było zdaniem egzaminów organizowanych na zakończenie każdego roku szkolnego. Ukończenie szkoły podstawowej sankcjonowano egzaminem ogólnym, uprawniającym do otrzymania dyplomu ukończenia tej szkoły. Szkolnictwo podstawowe dzieliło się na dwa stopnie. W szkołach pierwszego stopnia nauka trwała cztery lata, a przedmioty były wykładane bądź w języku arabskim, bądź w języku obcym. Program nauczania obejmował: Koran, język arabski, naukę pisania, arytmetykę, geometrię, rysunek, język obcy, geografię oraz propedeutykę przyrody (elementy przyrody, fizyki i chemii). Tygodniowa liczba lekcji w każdej klasie wahała się od 25 do 33. Lekcje poranne trwały 60 minut, a popołudniowe 45. W szkołach drugiego stopnia uczeń zdobywał wiedzę w ciągu dwu lat. Stanowiło to odpowiednik zakresu nauki dwóch pierwszych klas szkoły pierwszego stopnia. Kadra pedagogiczna w obu tych szkołach składała się bądź z cudzoziemców, bądź z nauczycieli egipskich, wykształconych w krajowych zakładach kształcenia nauczycieli. Liczba kandydatów do tych szkół była zawsze niższa od liczby miejsc. W 1893 roku działało 31 szkół podstawowych pierwszego stopnia. Z tej liczby 8 utrzymywał rząd, pozostałe zaś Wakfs (majątki nie podlegające sprzedaży) lub też sam Kedyw.

Szkół podstawowych drugiego stopnia było zaledwie 10. Tak więc w 1893 roku liczba szkół podstawowych wynosiła 41, zaś łączna liczba uczniów 7800, w tym 5904 w szkołach pierwszego stopnia (przy 6 milionach mieszkańców).

Szkolnictwo podstawowe w dalszym ciągu kształciło elitę, przeznaczoną do zajmowania stanowisk publicznych. Opłaty szkolne, początkowo skromne, później stale zwiększały się. W końcu XIX wieku opłaty uległy gwałtownemu wzrostowi. Szkoły pierwszego stopnia pobierały rocznie

9 funtów egipskich od uczniów, którzy korzystali tylko z posiłków, bez internatu, zaś od uczniów korzystających z internatu — piętnaście funtów rocznie. Szkoły drugiego stopnia, w zasadzie nie posiadające internatów, pobierały tylko 2 funty.

Na początku XX wieku następuje wyraźnie zaznaczający się wzrost świadomości narodowej, któremu od 1907 roku towarzyszy ruch na rzecz arabizacji szkolnictwa.

W innych krajach arabskich natomiast nie zachodzą tak doniosłe wydarzenia w dziedzinie oświaty. Pozostaje ona w dalszym ciągu zdominowana przez islamską tradycję religijną i klasyczne nauczanie. Stan ten utrzymał się, pomimo przeprowadzonej w Imperium Otomańskim w połowie XIX wieku laicyzacji szkół publicznych. Szkoły te, ze względu na swój ograniczony zasięg, nie zastąpiły sieci wiejskich „kuttab” — tradycyjnych elementarnych szkół religijnych, a reżimowi tureckiemu nie zależało na dalszym rozwijaniu szkół i nauczania.

Tak więc Egipt, Liban, Syria stanowią w pierwszej połowie XIX wieku główne ośrodki odrodzenia oświaty arabskiej. Dynamiczny rozwój oświaty w tych krajach charakteryzuje się znacznym wzrostem liczebnym szkół państwowych i misyjnych. Największy rozkwit oświaty spośród tych trzech państw nastąpił w Libanie. Tam też odnotowujemy najwyższy jej poziom. Duże zasługi dla szybkiego rozwoju oświaty arabskiej w tym regionie położyły misje religijne. Francuscy katolicy wnieśli wartościowy wkład w rozwój oświaty syryjskiej i libańskiej w sensie ogólnym. Protestanci amerykańscy odegrali większą rolę w odrodzeniu języka arabskiego, jako języka literackiego, po trzech wiekach zaniedbania, spowodowanego faworyzowaniem języka oficjalnego, jakim był turecki. Nieświadomie przyczynili się oni do rozbudzenia pierwszych nacjonalistycznych aspiracji arabskich, w których propagowaniu wiodącą rolę odegrali ich arabscy studenci. Założone przez nich stowarzyszenia oświatowe i kulturalne stały się z biegiem czasu ośrodkami politycznej konspiracji, mającej na celu wyzwolenie się spod okupacji tureckiej i odzyskanie niepodległości.

4. KRAJE ARABSKIE POD PANOWANIEM KOLONIALNYM PAŃSTW EUROPEJSKICH

W dziewiętnastym stuleciu następuje wzrost zainteresowania europejskich mocarstw imperialistycznych, zwłaszcza Wielkiej Brytanii i Francji, krajami arabskimi. Za początek ery kolonialnej w świecie arabskim uważa się podbicie Regencji Algierskiej³⁴ przez Francję w 1830 roku.

³⁴ Oficjalna nazwa ówczesnej Algierii, która była podległa Turcji Osmańskiej od pierwszej połowy XVI w.

Na przestrzeni XIX wieku i początku XX wieku wszystkie kraje arabskie zostały podporządkowane i opanowane przez europejskie mocarstwa kolonialne³⁵. Francja zajęła nie tylko Algierię, ale także Tunezję i Maroko. Sprawowała także mandaty nad Syrią i Libanem. Wielka Brytania opanowała natomiast Egipt, Irak, Palestynę, Transjordanię, Sudan, Kuwejt, Aden oraz szejkanaty na południu Półwyspu Arabskiego. Włochy zaś zagarnęły Libię. Kraje arabskie wchodzą więc w następny okres zależności. Upłyną lata, zanim dojdą do całkowitej niepodległości politycznej.

Po pierwszej wojnie światowej powstały cztery niepodległe państwa arabskie, mianowicie Egipt, Irak, Arabia Saudyjska i Jemen³⁶. Natomiast w wyniku drugiej wojny światowej uzyskały niepodległość Syria, Liban i Transjordania. Rozwój wyzwolonych państw arabskich kształtował się w zasadzie pod wpływami europejskimi, przy zachowaniu własnych tradycji historycznych.

Stan oświaty w krajach arabskich w tym okresie był bardzo zły w porównaniu z krajami europejskimi. Zjawisko analfabetyzmu występowało powszechnie i obejmowało znaczną część ludności. Najwięcej analfabetów było w takich krajach, jak Arabia Saudyjska, Jemen i Maroko, zaś najmniej w Libanie. W szkolnictwie podstawowym i średnim nacisk położony był na nauczanie języka okupanta. Szkolnictwo było po prostu wykorzystywane dla celów polityki kolonialnej władz okupacyjnych. Weźmy dla przykładu Algierię. W kraju tym w ciągu dwu pierwszych lat nauki w szkołach początkowych uczono tylko języka francuskiego. Języka arabskiego w publicznych szkołach początkowych nie nauczano w ogóle, natomiast w szkołach średnich traktowany był jako jeden z języków obcych. Na terenie Algierii działalność władz francuskich w dziedzinie upowszechnienia oświaty zmierzała do zjednania sobie pewnych warstw społeczeństwa muzułmańskiego oraz do wpojenia młodym Algierczykom przywiązania do władz i do Francji. W tym celu organizowane było szkolnictwo początkowe i średnie. Pewną liczbę młodych Arabów pochodzących ze znakomitych rodzin wysyłano do Paryża dla zdobycia odpowiedniego wykształcenia. Dla ludności arabskiej przeznaczone były czteroklasowe szkoły elementarne, trzyletnie szkoły zawodowe (techniczne, rzemieślnicze, rolnicze), kursy uzupełniające wykształcenie średnie (szkoły średnie) oraz czteroletnie szkoły wyższe dla absolwentów kursów uzupełniających. Do szkół początkowych uczęszczały dzieci średniozamożnych chłopów, rzemieślników i zamożniejszej ludności miejskiej. Obejmowały one tylko niewielki odsetek dzieci w wieku szkolnym³⁷. W programach algierskich szkół dla ludności arabskiej (do

³⁵ Zob. A. Mrozek, *Islam a naród w Afryce*. Warszawa 1973, s. 104.

³⁶ Zob. J. Bielański, *Islam religia państwa i prawa*, Warszawa 1973, s. 293.

³⁷ W 1938 r. szkoły początkowe obejmowały zaledwie 9,10% dzieci w wieku szkolnym.

których dostawali się zresztą tylko uprzywilejowani) nacisk kładziono na naukę religii, moralności i na naukę historii Francji. W latach 1857 i 1867 zostały założone dwa kolegia francusko-arabskie, umożliwiające swym absolwentom (pochodzącym z zamożniejszych rodzin) kontynuowanie nauki w liceach francuskich we Francji. W wyniku wojny francusko-pruskiej rozwój oświaty w Algierii został zahamowany z braku odpowiednich dotacji finansowych. Wiele szkół w tym okresie zostało zamkniętych. Ponowne ożywienie oświatowe następuje po 1880 roku wraz ze wzrostem gospodarczym Francji i napływem Francuzów do Algierii. Innowacją wprowadzoną w tym okresie było założenie kilku ruchomych szkół dla ludności koczowniczej. W 1892 roku wydano dekret, który na długie lata ustalił system oświaty w Algierii³⁸. Obok szkół prowadzonych przez francuskie władze kolonialne istniały prywatne szkoły muzułmańskie administrowane przez duchowieństwo przy meczetach lub grobowcach jakiejś znanej osobistości muzułmańskiej (tzw. zanja — jest to grupa zabudowań skupiona wokół grobowca). Z biegiem czasu rząd francuski wziął pod opiekę te szkoły poprzez płacenie pensji nauczycielom, zapewniając sobie tym samym kierunek nauczania i wychowania.

W drugiej połowie XIX wieku zostały zorganizowane kursy pedagogiczne dla ludności arabskiej. Z kursów tych powstała wyższa szkoła w Buzarea, przy której dopiero w 1926 roku utworzono oddział pedagogiczny dla dziewcząt arabskich.

W początkach XX wieku na uwagę zasługuje szkolnictwo w Palestynie. W owym czasie istniało około 500 szkół podstawowych, które były prowadzone przez narodowe i prywatne zagraniczne stowarzyszenia: amerykańskie, niemieckie, francuskie, włoskie i rosyjskie. Było także kilka szkół kształcących nauczycieli, prowadzonych przez Rosjan i Niemców. W 1918 roku, kiedy zakończyła się okupacja turecka i kontrolę wojskową nad Palestyną objęła Anglia, nastąpił dalszy rozwój oświaty. Od 1921 roku Palestyna znajduje się pod mandatem brytyjskim. W tym czasie założono wiele szkół podstawowych i średnich, które umożliwiły młodzieży palestyńskiej zdobywanie wiedzy w zakresie handlu, przemysłu, rolnictwa i przedmiotów ogólnokształcących. Ponadto Arabowie palestyńscy odegrali decydującą rolę w nauczaniu swych dzieci, otwierając wiele prywatnych szkół dla młodzieży, która nie została przyjęta do szkół rządowych.

Reasumując rozważania dotyczące oświaty arabskiej w okresie panowania kolonialnego państw europejskich, należy stwierdzić, że zaszły wówczas ilościowe i jakościowe zmiany. Przede wszystkim w świecie

---

³⁸ W 1892 r. w Algierii były 133 szkoły dla ludności arabskiej, do których uczęszczało 12 263 uczniów. Z tej liczby 100 uczniów arabskich przyjęto do niższych szkół średnich i szkoły pedagogicznej.

arabskim następuje powolny i stopniowy zanik tradycyjnych, religijnych szkół elementarnych (tzw. kuttab). Wzorzec pamięciowego uczenia się dominuje nadal w oświacie świeckiej, co pozostaje często w sprzeczności z eksperymentalnymi metodami nauczania, zapożyczonymi z Zachodu. Podobnie tradycyjne przywiązywanie uwagi do łatwości wysławiania się pozostawiło głęboki ślad w obecnej oświacie. Elokwencja i możność cytowania Koranu lub wplatania przysłów do argumentacji są ciągle cechami znamionującymi człowieka wykształconego. Inną charakterystyczną cechą tego okresu był powolny wzrost ilościowy szkolnictwa wyższego. Najwięcej wyższych uczelni powstało w Egipcie. Organizatorami tego szkolnictwa byli przede wszystkim naukowcy europejscy, którzy dopomagali również w kształceniu arabskiej kadry naukowej.

Państwa arabskie, które uniezależniły się od europejskich mocarstw kolonialnych, podjęły intensywne wysiłki dla podniesienia poziomu oświaty w swoich społeczeństwach.

TADEUSZ WUJEK

HISTORICAL CONDITIONING OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ARABIAN EDUCATION

Summary

The achievements of Arabian education make substantial contribution to the world civilisation. Introduction to the genesis and phases of development of this education helps us to understand the importance of this contribution to the world culture.

The origin of the first states on the Arabian Peninsula dates back to the second and first millenniums B. C. From the end of the second century B. C. we observe an intensive advance of the nomadic Arabian tribes on the agricultural regions of Syria and Mesopotamia. The Arabs are coming nearer and nearer to the frontiers of these regions and establishing independent kingdoms with the population partly nomadic and partly resident. The process of consolidation and unification into a centralized state is inseparably connected with the person of Muhammad, a founder of the Islam religion. Uniting various Arabian tribes in the name of Religion Muhammad laid the foundations of the Arabian theocratic state. Muhammad's successors developed and consolidated this state creating world Arab empire extending from the frontiers of India and China on the east to the Atlantic and Spain on the west. The Arabs adopted and transformed the old culture of the conquered peoples. As a result of this process the Arab Muslim culture formed. It had an immense influence on the European culture which was then much inferior.

The rise of Islam had also a considerable influence on the development of education. In the beginning a basic place of education was the household. In the process of upbringing of young generations a special emphasis was laid on developing such virtues as: courage, perseverance, law observance, neighbourliness, generosity and hospitality. In course of time resident tutors appear in princes' mansions and religious schools attached to mosques are founded. Curriculum of

these schools included memorizing of Koran, less attention was paid to teaching of reading and writing.

The development of elementary schools was soon followed by the foundation of higher educational system, either attached to or with the aid of mosques.

Next step of development of the Arabian education was appearance of "house of wisdom". The first "house of wisdom" was founded on the initiative of the Caliph al-Mamuna in Baghdad at the beginning of the ninth century. Another form of education those days (intended for educated people) were literary salons. These specific centres of literary and religious knowledge were organized in private houses and residences of caliphs who patronized and participated in literary and religious discussions.

In the reign of the Ottoman Turks the Arabian educational system consisted of three levels: elementary school, high school and Academy.

Curriculum of elementary schools included: Koran, teaching of reading and writing, grammar, arithmetic and introduction to Arabian literature. High schools taught ten subjects: grammar, syntax, logic, metaphysics, philology, tropical sciences, stylistics, rhetoric, geometry and astronomy. Academies or universities dealt with a whole group of subjects connected with Koran and tradition i.e. law and theology.

During the 19th and at the beginning of the 20-th centuries all the Arab states got under control of the European colonial powers. The level of education in the Arab states was then very low in comparison with the European countries. Illiteracy was a very common phenomenon then. During this period we observe slow and gradual vanishing of traditional elementary religious school. Mnemonic pattern of learning is still dominant in secular education which often remains in contradiction with experimental methods of teaching borrowed from the West.

Another characteristic feature of this period was slow quantitative growth of academies and universities.

These Arab states which became independent of the European colonial powers have undertaken intensive efforts to rise a level of education in their communities.

Translated by Adam Zabokrzycki

ТАДЕУШ ВУЕК

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ АРАБСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Резюме

Достижения арабского просвещения внесли значительный вклад в развитие мировой культуры. Проследив истоки и этапы развития просвещения в арабских странах мы в состоянии понять действительное значение этих достижений и их роль в развитии мировой цивилизации.

Первые государственные образования возникли на территории Аравийского полуострова во втором и первом тысячелетии до нашей эры. В конце II века до н.э. усиливается натиск кочевых арабских племен на плодородные земли Сирии и Месопотамии. Арабские племена все более приближаются к границам этих территорий и основывают независимые государства; население ведет оседлый или кочевой образ жизни. Процессы консолидации и объединения арабских племен, возникновение централизованного государства неразрывно

связаны с именем Магомета, основателя ислама. Объединяя во имя религии различные арабские племена, Магомет заложил основы теократического арабского государства. Премники Магомета, продолжая начатые им арабские завоевания, создали огромное государство, которое простиралось на востоке до границ Индии и Китая, а на западе — до Атлантического океана и Испании. Арабы освоили и переоценили наследие культур покоренных народов. В результате сложилась своеобразная арабская мусульманская культура, носящая черты смешанной культуры. Ее достижения обогатили европейскую культуру, которая в то время была на значительно более низком уровне.

Возникновение ислама отразилось на развитии просвещения. На ранних этапах образование сводилось к домашнему. В процессе воспитания молодого поколения упор делался на воспитание мужества, стойкости, соблюдение законов и выполнение своих обязательств по отношению к соседям, воспитание великодушия и гостеприимства. Со временем на княжеских дворах появляются постоянные учителя, а при мечетях — мусульманские школы. Программа этих школ строилась на заучивании Корана, уроки чтения и письма были на втором плане. Развитие начального обучения было тесно связано с развитием высших ступеней образования и возникновением высших учебных заведений на той же базе или же при содействии мечетей.

На следующем этапе развития арабского просвещения появляются т.н. дома знания. Первый дом знания был основан по инициативе Калифа аль-Мамуна в Багдаде в начале девятого столетия. Для образованных людей предназначались и другие возможности — литературные салоны. Дома знания и литературные салоны как своеобразные средоточия литературных и религиозных знаний основывались в частных домах или во дворцах калифов, которые принимали живое участие в организации дискуссионных собраний, посвященных религиозным или литературным проблемам.

В период господства Османских турков арабская система просвещения состоит из трех ступеней: начальной, средней и высшей школы. Учебная программа начальной школы охватывает изучение Корана, чтение, письмо, грамматику, арифметику и основы арабской литературы. В учебной программе средней школы — 10 предметов: грамматика, синтаксис, логика, метафизика, фиология, тропические дисциплины, стилистика, риторика, геометрия и астрономия. В высших учебных заведениях или университетах ведется преподавание по целым группам предметов, связанных с Кораном и традициями, т.е. с правом и теологией.

На протяжении XIX и в начале XX века все арабские страны подверглись захвату и поражению со стороны европейских колониальных государств, что крайне отрицательно сказалось на развитии арабского просвещения. Значительная часть населения не охвачена системой образования, ширится безграмотность. В светских школах все еще господствует метод заучивания на память, что начинает все более явно противоречить экспериментальным методам обучения, заимствованным из западных стран.

В то же время наблюдается постепенное развитие высшего образования.

В арабских государствах, сбросивших иго европейских колониальных держав, ведется интенсивная работа по развитию и совершенствованию системы просвещения.

Перевела Татьяна Клёнович